

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՂԾ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻ ՇՈՒՐՋ

ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ Հ.Տ.

Հարյուրամյա Հայոց ցեղասպանության ժխտողականությունը նույնպես հարյուր տարեկան է: Այն ունեցել է տարբեր դրսևորումներ, հղկվել է տասնամյակների՝ պետականորեն ուղղորդվող քաղաքականության հետևանքով: Ցեղասպանության 100-ամյակին նախորդող տարում արտաքինապետ «փափկել»¹, սակայն մեկ տարի անց² վերահաստատել է իր շարունակականությունը:

Վերջին դարի ընթացքում ժխտողականությունը դրսևորվել է տարբեր հարցերում, տարիներ շարունակ «ամրապնդել» է իր դիրքերը զանազան տեսական հիմնավորումների փորձերով: Շրջանառվող հարցադրումների թվում մարդասիրական արժեքների տեսանկյունից կարևորվում է հայ մարդկանց փրկության խնդիրը Հայոց ցեղասպանության ժամանակ: Նման հարցադրումը նոր չէ, սակայն վերջին ժամանակներս դրա շուրջ շեշտադրումները և անընդհատ քննարկումների տեղիք տալը գուցե թե ինչ-որ չափով պայմանավորված է նաև տարիներ առաջ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար (ժամանակ անց՝ վարչապետ) Ահմեդ Դավութօղլուի «արդար հիշողության» տեսության առաջ քաշումով, որով, փաստորեն, նույն նժարի վրա են դրվում ցեղասպանության ոճրագործներն ու զոհերը³:

¹ Հմնտ. Turkish Prime Minister Mr. Recep Tayyip Erdoğan published a message on the events of 1915. http://www.mfa.gov.tr/turkish-prime-minister-mr_-recep-tayyip-erdogan-published-a-message-on-the-events-of-1915.en.mfa.

² Turkey eclipses centenary of Armenian massacre by moving Gallipoli memorial. <http://www.theguardian.com/world/2015/apr/16/turkey-armenia-1915-centenary-gallipoli-massacre-genocide>; World leaders join Gallipoli commemoration in Turkey <http://www.aljazeera.com/news/2015/04/world-leaders-remember-gallipoli-centenary-150424060036088.html>.

³ Հարցի շուրջ տե՛ս, օրինակ, **Demoyan H.** “Yes, Mr. Davutoğlu, but...,” available at Museum-G Brief, March 12, 2010. http://www.genocide-museum.am/eng/g_brief_11.php; Akcam T., What Davutoglu Fails to Understand. <http://armenianweekly.com/2010/0519/akcam-davutoglu/>: Հարցի հաջորդող արձարծումներից տե՛ս, օրինակ, “A Just Memory

Այդ գաղափարախոսության շրջանակում շատ «փափուկ» կերպով առաջ է քաշվում այն միտքը, որ թուրքերը (կամ, լայն առումով՝ Հայոց ցեղասպանության իրագործման մեջ ներգրավված մարդիկ) նաև *փրկել են* հայերին: Ու, հետևաբար, առնվազն անհրաժեշտ է շեշտադրումների փոփոխություն՝ քննադատականի կողքին նաև լավը, դրականը մատնանշել: Հարցը, սակայն, այն է, որ այդ կերպ շեշտը հաճախ դրվում է հենց միա՛յն թուրքերի կողմից հայերին փրկելու խնդրին, ա՛յդ երևույթը քարոզելուն:

Ասվածի վերջին դրսևորումներից է «Եվրոպական ինտեգրացիա» հասարակական կազմակերպության (վարչության նախագահ՝ Կարեն Բեքարյան) և «Արմեդիա» տեղեկատվական, վերլուծական գործակալության ուժերով Միացյալ Թագավորության արտաքին գործերի և համագործակցության երկրների նախարարության օժանդակությամբ՝ «Թուրքը, որ փրկեց ինձ» ծրագիրը⁴ և դրա շրջանակում հավաքված 47 պատմությունները, որոնք հրատարակվել են հայերեն⁵, անգլերեն և թուրքերեն: Ինչպես նշվում է գրքի առաջաբանում, «Ծրագրի նպատակն է որոշակի նպաստ բերել հայ և թուրք ժողովուրդների միջև երկխոսության զարգացմանն ու փոխադարձ վստահության կառուցմանը»⁶: Եվ այդ ճանապարհին Ծրագրի թուրք գործընկերը մի քանի նուրբ դիտարկումներով հարցն ասես տեղափոխում է «արդար հիշողության» հայեցակարգային ծիր. «Ինչևիցե, այս պատմություններն իրականում խոսում են այն բանի մասին, թե ինչպես են նրանք [կենդանի մնացածները-Մ.Հ.] վերապրել ցեղասպանությունը՝ առանց դիվականացնելու թուրքերին: Սա ճանապարհ է հայերի համար՝ ասելու, որ նրանք չունեն նախատրամադրվածություն [կանխակալ կար-

For All”, Article by H.E. Ahmet Davutoğlu, Minister of Foreign Affairs of Turkey, 4 May 2014. http://www.mfa.gov.tr/a-just-memory-for-all-article-by-h_e_-ahmet-davutoglu_-minister-of-foreign-affairs-of-turkey.en.mfa; Davutoglu A., Turkish-Armenian Relations in the Process of De-Ottomanization or “Dehistorization”: is a “Just Memory” Possible? – Turkish Policy Quarterly, Spring 2014, vol. 13, number 1, pp. 21-30; Libaridian G., Commentary on FM Davutoglu’s TPQ Article on the Armenian Issue. <http://turkishpolicy.com/debate-article/Commentary-on-FM-Davutoglu-TPQ-Article-on-the-Armenian-Issue-1>; Khachatourian A., ‘Just memory’: Davutoglu Urges Armenians to Deny the Genocide. – <http://asbarez.com/124462/just-memory-davutoglu-urges-armenians-to-deny-the-genocide/> (June 26, 2014).

⁴ Մանրամասն տե՛ս **Kalafat H.** Story Project Aims to Face the Genocide Without Prejudice, <http://bianet.org/english/minorities/159489-story-project-aims-to-face-the-genocide-without-prejudice> (October 27, 2014): Հմմտ. նույն հեղինակի խոսքը:

⁵ 1915-2015. 100 տարի... Իրական պատմություններ, Ե., 2014:

⁶ Նույն տեղում, էջ 3:

ծիք, նախապաշարմունք - Մ.Հ.) այլ էթնիկական ինքնության նկատմամբ և արտահայտում են իրենց վիշտը: Ես կարծում եմ, որ նրանք, ովքեր իրագործել են [սպանողը - Մ.Հ.] և ովքեր եղել են անտարբեր դիտորդների դերում այս ցեղասպանության նկատմամբ, ունեցել են նույնքան տրավմա, որքան նրանք, ովքեր ենթակա են եղել ցեղասպանության: Այս տրավման վնասել է այս հողի [տարածքի, երկրի-Մ.Հ.] մարդկանց այն աստիճան, որ մենք չենք կարողանում ապաքինվել 100 տարվա ընթացքում»⁷: Նրանից հետո չի մնում Ծրագրի հայկական կողմի պատասխանատուն, որը «արդարություն» և «հիշողություն» հասկացությունները նույնպես քննարկում է «արդար հիշողություն» հայեցակետի շրջանակում⁸:

Հայագգի հետազոտողների մոտեցումները

Թուրքերի կողմից հայերի իրական կամ կեղծ փրկության հարցերին անդրադարձել են տարբեր հետազոտողներ⁹: Եթե փորձենք խմբավորել նրանց վերլուծությունները, ապա դրանք հանգում են հետևյալներին. Ա) «երախտավոր թուրքեր» հասկացության առկայությունն իսկ Հայոց ցե-

⁷ Kalafat H., նշվ. աշխ.:

⁸ Բեքարյան Կ., Ներածական խոսք (100 տարի... Իրական պատմություններ, էջ 5-6):

⁹ [Shirinian G.] Turks Who Saved Armenians: An Introduction. <http://www.zoryaninstitute.org/dialogue/Turks%20Who%20Saved%20Armenians.pdf>; Sarkissian G., The Centennial Commemoration Is About Truth, Memory and Justice, Not Hatred, January 5, 2015 <http://hyetert.blogspot.com/2015/01/the-centennial-commemoration-is-about.html>; Մարության Հ., Հայոց ցեղասպանության և Հրեաների հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները. [Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 2011, N 2, էջ 29-30]; Marutyan H. Trauma and Identity: On Structural Particularities of Armenian Genocide and Jewish Holocaust (International Journal of Armenian Genocide Studies, vol. 1, no. 1, 2014, p. 58); Kuciukian P. Why Armenians Should Honour the “Righteous” of the Armenian Genocide, Études arméniennes contemporaines, 2013, N 2, pp. 117-124; Դեմոյան Հ., Արդար թուրքեր. ովքե՞ր են նրանք և ինչո՞ւ են նրանք կարևոր (Museum G-Brief. Electronic Periodical of the Armenian Genocide Museum-Institute, Vol. 8, No. 2), http://www.genocide-museum.am/arm/g_brief_15.php; Shirinian G. Turks Who Saved Armenians: Righteous Muslims during the Armenian Genocide, Genocide Studies International 9, no. 2 (Fall 2015), pp. 208-227; Գրիգորյան Հ., Ձանգվածները և զանգվածային բռնությունները. Օսմանյան կայսրության մուսուլման բնակչության մասնակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը, Ե., 2017, էջ 172-204: Ինդիրը քննարկված է նաև հետևյալ հրապարակախոսական հոդվածներում, Չաքրյան Հ., 1915-ին ոչ մի թուրք որևէ հայ երեխայի չի փրկել. նա պարզապես «մարդկային մի խմբից մյուսին երեխաների բռնի հանձնում» է կատարել (Ձայն Համշենական, 2011, N 9-10, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր) (<http://www.dzaynhamshenakan.org/pdf/n8687.pdf>): Պապյան Ա., «Թուրքը որ փրկեց ինձ» ծրագիրը կամ Ամեն չնորթված դեռ փրկված չէ (Անդին, 2015, N 1) (goo.gl/PyLP6W).

ղասպանության իրողության համար լրացուցիչ վկայություն է (Ջ. Շիրինյան, Գ. Սարգսյան, Հ. Դեմոյան), Բ) ցեղասպանության քաղաքականությունը պաշտպանել են ոչ բոլոր թուրքերը, Գ) հայերին փրկելու պատմությունները առհավատյան են արիության և առաքինության մարդկային ներուժի (Ջ. Շիրինյան), Դ) առկա են հայերի փրկության համեմատաբար քիչ փաստագրված օրինակներ (Ջ. Շիրինյան), Ե) «երախտավորների պատմություններին ծանոթանալը թուրքերին կօգնի առերեսվելու ցեղասպանության մասին ճշմարտությանը (Ջ. Շիրինյան, Գ. Սարգսյան), Զ) Հայոց ցեղասպանության պարագայում, ի տարբերություն հրեաների հետ առնչվող իրողության, հայ մարդկանց կյանքի փրկության հարցում *անշահախնդիր* լինելու հանգամանքը էապես քիչ էր հանդիպում (Հ. Մարության¹⁰, Ա. Պապյան, Հ. Գրիգորյան), Է) «փրկվածներին», որպես կանոն, կամ առաջարկում (մահվան սպառնալիքի տակ՝ ստիպում) էին մուսուլմանություն ընդունել, կամ կնության էին վերցնում, կամ ենթարկում էին շահագործման՝ որպես աշխատանքային լրացուցիչ ձեռք, կամ օգտագործում էին այլ, բայց գերազանցապես շահադիտական նպատակներով (Հ. Չաքրյան, Հ. Մարության, Ա. Պապյան, Հ. Գրիգորյան), Ը) խնդիր է դրվում Թուրքիայում կազմակերպել հանդիսավոր արարողություն, վերցնել մի բուռ հող թուրք երախտավորների գերեզմաններից և բերել Հայաստան: Խթանելով թուրքական ազգային հպարտության վերաշինումը բարու, օգտակարի հիշողության վրա՝ այդ կերպ պայմաններ են ստեղծվում երկու ժողովուրդների միջև երկխոսության համար (Պ. Քյուչուքյան), Թ) հայերի փրկության դեպքերի վրա չափազանց կենտրոնանալու պարագայում նկատելի է, որ գործ ունենք Հայոց ցեղասպանության բուն թեմայից շեղելու՝ դեպի երկրորդական թեմա տանելու հստակ մարտավարության հետ: Նման շեշտադրումները նպատակ ունեն իրագործված ցեղասպանության թեմայի համատեքստում փրկության պատմությունները դարձնելու գերակա և առաջնային (Հ. Դեմոյան), Ժ) այն դեպքերը, երբ հայերի կյանքը փրկել են վերջիններիս շահագործելու, նրանց ունեցվածքը բռնագրավելու, կրոնափոխ անելու և այդ կերպ ինքնությունը ոչնչացնելու համար, չեն կարող համարվել փրկու-

¹⁰ Խնդրին անդրադարձել ենք մի շարք գիտաժողովներում ներկայացրած զեկուցումներում (Ինդիանայի համալսարան, 4-5 ապրիլի 2014 թ., Նեբրասկա-Լինքոլնի համալսարան, 19-20 մարտի 2015 թ., ՀՀ ԳԱԱ, 15-16 ապրիլի 2015 թ., Բուդապեշտի Պազմանի Պիտեր կաթոլիկ համալսարան, 19-21 ապրիլի 2017 թ.):

թյան դեպքեր. դրանք ցեղասպանական գործողություն են՝ համաձայն ՄԱԿ-ի՝ Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի կոնվենցիայի դրույթների (Հ. Դեմոյան, Ա. Պասյան), ԺԱ) իրական փրկության օրինակ է այն դեպքը, երբ թուրք անհատը կամ մի ողջ թուրք ընտանիք, ընդդիմանալով հայերին բնաջնջելու պետական ծրագրին, վտանգի տակ դնելով սեփական կյանքը, հայերին թաքցրել կամ նրանց փրկել է տեղահանությունից կամ անշահախնդիր օգնել է փրկվելու անխուսափելի մահից (Հ. Դեմոյան), ԺԲ) Մեծ եղեռնի տարիներին այնքան մեծ էր բռնի իսլամացած հայերի («փրկվածների») թիվը, որ Սևրի պայմանագիրն առանձին՝ 142-րդ հոդվածով անդրադարձել է բռնի հավատափոխ արված հայերին և հռչակել, որ 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից հետո կատարված հավատափոխությունները պետք է դիտարկել անվավեր և անօրինական (Ա. Պասյան), ԺԳ) հայերին փրկողների մեջ առանձնացվում են յոթ խմբեր (Ջ. Շիրինյան), ԺԴ) հայերին փրկելու դրդապատճառների մեջ առանձնանում են ընկերությունը, աստվածավախությունը, մարդասիրությունը, այլասիրությունը, քաջությունը (Ջ. Շիրինյան):

Գիտական առումով հարցին ավելի քան երկու տասնամյակ առաջ ընդարձակ *ուղենշային* հոդվածով անդրադարձել է պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանը: Նրա աշխատանքը շարադրված է ցեղասպանության ականատես-վերապրողների պատմությունների՝ ինչպես քանակական, նույնպես և որակական տվյալների վերլուծության վրա¹¹:

«Փրկություն» բառեզրի յադվաշեմյան մեկնաբանությունը

Բնավ դեմ չլինելով այն իրողությանը, որ ոչ քիչ թվով թուրքեր/քրդեր փրկել են հայերին՝ նախ և առաջ նպատակահարմար է անդրադառնալ հենց *փրկության*, որպես երևույթի, խնդրին՝ հարցը դիտարկելով *ավելի համակարգված*, տվյալ պարագայում՝ առաջնորդվելով մեկ, որոշակի, այն է՝ *համեմատական մեթոդաբանությամբ*: Ուստի անհրաժեշտություն է առաջանում հասկանալ, թե ի՞նչ է նշանակում «փրկություն» բառեզրը, ի՞նչ ընդգրկում ունի այն: Նկատենք, որ ամեն մարդ յուրովի է մեկնաբանում այս բառը: «Փրկություն» կարող է որակվել «սպասվող կտորածի մասին տեղեկացնելը», «չսպանելը», «մյուսներին սպանելը, բայց կոնկրետ

¹¹ **Hovannisian R.** Intervention and Shades of Altruism during the Armenian Genocide. In: The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics (ed. by Richard G. Hovannisian), New York, 1992, pp. 173-207.

որևէ մարդու ձեռք չտալը», «ստիպմամբ, հաճախ մահվան սպառնալիքի տակ կրոնափոխ լինելը ու, այդպիսով, մահվանից խուսափելը», «սեռական բռնությունների ու շահագործման ենթարկվելը ու կենդանի մնալը», «հարազատներին սպանողի կամ նրա ժառանգի հետ ամուսնանալը և երեխաներ ունենալը», «ծառայությունը ոճրագործի տանը ու մի կերպ գոյությունը պահպանելը», «ոճրագործի տնտեսությունում ամիսներ-տարիներ աշխատելը և նրա համար տնտեսական շահ ապահովելը», «մոտալուստ մահվան պատճառով երեխային օտարներին «նվիրելը» և այլն: Այսպիսով, իրոք որ խնդիր է, թե ինչպես որակել «փրկություն» երևույթը: Ո՞րն է այն մաղը (մաղերը), որը թույլ կտա տարանջատել «իսկական» փրկությունը «կեղծ» փրկությունից: Նախ, խնդրին անուղղակիորեն անդրադարձ է կատարված «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայում, մասնավորապես նրա երկրորդ հոդվածում, որտեղ նշվում է, որ՝ «Սույն Կոնվենցիայում ցեղասպանություն նշանակում է հետևյալ գործողություններից ցանկացածը՝ կատարված ազգային, էթնիկական, ցեղական կամ կրոնական որևէ խմբի, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ. (ա) այդ խմբի անդամների սպանությունը, (բ) այդ խմբի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ կամ մտավոր վնաս պատճառելը, (գ) որևէ խմբի համար կյանքի այնպիսի պայմանների միտումնավոր ստեղծումը, որոնք ուղղված են նրա լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը, (դ) այդ խմբի միջավայրում մանկածնությունը կանխելուն միտված միջոցների իրականացումը, (ե) երեխաների բռնի փոխանցումը մարդկային մի խմբից մյուսին»¹²: Այս հոդվածի երկրորդ և չորրորդ կետերը լրացուցիչ մեկնաբանություն ստացան 2008 թ. հունիսի 19-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 1820-րդ բանաձևում, որտեղ նշվում էր, որ ռազմական բախումների ու ցեղասպանությունների համատեքստում իրականացվող բռնաբարությունները և սեռական այլ բռնությունները կարող են համարվել պատերազմական հանցագործություն, հանցագործություն մարդկության դեմ կամ ցեղասպանության իրականացման բաղկացուցիչ գործողություն¹³:

¹² http://www.un.org/res/un%20Treaties/III_1.pdf.

¹³ “Rape and other forms of sexual violence can constitute war crimes, crimes against humanity, or a constitutive act with respect to genocide”. United Nations Security Council, Resolution 1820 (2008), Adopted by the Security Council at its 5916th meeting, on 19 June

Երկրորդ, խնդրի լուծման ուղիների մասին հուշում կա պրոֆ. Հովհաննիսյանի վերոնշյալ հոդվածում: Նա գրում է. «Ընտազա հետազոտությունը կարող է թույլ տալ որոշ սրբագրումներ իրականացնել դրդապատճառների կատեգորիաներում և օգնել ընդլայնելու առարկայի մասին մեր իմացությունը: Օգտակար կարող են լինել, օրինակ, ռիսկը, բեռը, և հայերին թաքցնելու [թաքստոց տրամադրելու] արժեքները գնահատելը: Բարոյական լուրջ խնդիրներին նույնպես պետք է անդրադառնալ: ...Համեմատական մոտեցումը, անկասկած, կարող է օգտակար լինել այս հաշվարկներն իրականացնելու համար, քանի որ արդեն Հոլոքոստի կապակցությամբ էսպես նշանակալի նյութ է մշակվել [ընդգծումը մերն է-Մ.Հ.]»¹⁴:

Իսկ ի՞նչ է հուշում հրեից փորձը: Հայտնի է, որ Հրեից հոլոքոստի թանգարան և հետազոտական կենտրոն Յադ Վաշեմը հիմնադրվել է Հոլոքոստի զոհ 6 միլիոն հրեաների մասին հիշողությունը հավերժացնելու նպատակով: Յադ Վաշեմի սկզբունքային պարտականություններից մեկը Իսրայել պետության և հրեա ժողովրդի երախտագիտության փոխանցումն է այն ոչ-հրեաներին, որոնք վտանգեցին իրենց կյանքը՝ փրկելու համար հրեաներին Հոլոքոստի ժամանակ: Այս առաքելությունը որոշված է Յադ Վաշեմի հիմնադրման օրենքով: 1963 թ. թանգարանի Հիշողության (Հիշատակման) իրավասու մարմինը ձեռնամուխ եղավ համաշխարհային ընդգրկում ունեցող մի ծրագրի իրագործմանը, որը կոչված էր «Ժողովուրդների (մարդկանց) միջի երախտավորի» տիտղոսը շնորհելու այն քսերին, որոնք հրեաներին օժանդակեցին նրանց պատմության ամենադժնդակ տարիներին¹⁵:

Այդ տիտղոսը շնորհելու հիմնարար պայմաններն են՝ 1. փրկողի *ակտիվ ներգրավվածությունը* մեկ կամ մի քանի հրեաների մահվան կամ մահվան ճամբարներ աքսորվելու վտանգից փրկելու գործին, 2. *փրկողի կյանքը, ազատությունը կամ պաշտոնը վրանգելը*, 3. երբ առաջնային շարժառիթը հետապնդվող հրեա անհատին օգնելու միտումն է, այսինքն,

2008. St'u Security Council Demands Immediate and Complete Halt to Acts of Sexual Violence Against Civilians in Conflict Zones, Unanimously Adopting Resolution 1820 (2008). <http://www.un.org/press/en/2008/sc9364.doc.htm>. St'u նաև Rape: Weapon of War, <http://www.ohchr.org/en/newsevents/pages/rapeweaponwar.aspx>.

¹⁴ **Hovannisian R.**, նշվ. աշխ., էջ 197-198:

¹⁵ The Righteous Among the Nations: About the Program <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/program.asp>.

օգնություն *ոչ թե վճարի կամ որևէ այլ պարզևի (հատուցման) դիմաց*, որպիսին կարող է լինել, օրինակ, փրկված անհատի կրոնափոխությունը կամ որդեգրումը և այլն, 4. օգնություն ստացած մարդկանց *վկայության կամ էլ դրան հավասարազոր փաստաթղթերի առկայությունը*, որը հաստատում է փրկության բնույթը և դրա իրականացման դրդապատճառները¹⁶:

Արդյո՞ք հրեաներին փրկողներից բոլորն էին ստանում «Մարդկանց (ժողովուրդների) միջի երախտավորներ» տիտղոսը: Ո՛չ: Հրեաների փրկությունն ունի բազմաթիվ ձևեր և ներգրավվածության և ինքնազոհաբերության դրսևորումներ: «Երախտավորի» տիտղոսը նրանց համար է միայն, ովքեր ակտիվորեն վտանգում էին իրենց կյանքը կամ ազատությունը՝ հրեաներին փրկելու հալածանքից կամ մահվան սպառնալիքից: Առկա է մարդկանց ավելի լայն շրջանակ, որոնք օժանդակում էին հալածված հրեաներին, սակայն նրանց օժանդակությունն իր մեջ ռիսկի գործոն էր կրում: Այդ մարդասեր մարդիկ վայելում են հրեա ժողովրդի գնահատանքը, և նրանց գործերը փաստաթղթավորված են հենց հրեաների կողմից: Այնուամենայնիվ, նույնիսկ եթե նրանց օգնությունը որոշիչ էր հրեա մարդկանց գոյատևման համար, *ռիսկի գործոնի բացակայության պայմաններում*, նրանց գործունեությունը չի գնահատվում «երախտավորների» ինստիտուտի շրջանակում¹⁷:

Արդյո՞ք Յադ Վաշեմը «երախտավոր» է համարում *բոլոր* նրանց, ովքեր իրենց կյանքները վտանգի ենթարկելով՝ փրկել են հրեաներին Հոլոքոստի ժամանակ: Ո՛չ: «ժողովուրդների (մարդկանց) միջի երախտավորները» *միայն ոչ-հրեա մարդիկ են*, որոնք իրենց կյանքը և ազատությունը ռիսկի տակ են դրել և փրկել են հրեաներին Հոլոքոստի ժամանակ: *Տիտղոսը չի տրվում, եթե փրկության շարժառիթը, հրեա մարդու փրկությունից զատ, այլ բան է*: Նման շարժառիթներ կարող են լինել՝ ա) ֆինանսական օգուտը, բ) փրկված անձանց կրոնափոխության ցանկությունը կամ արդեն իսկ կրոնափոխված հրեաների պաշտպանությունը, քանի որ նրանք դիտվում են իբրև քրիստոնյաներ, և փրկողները գիտակցում են, որ պետք չէ նրանց դիտել, նրանց հետ վերաբերվել իբրև հրեաների, գ) հրեա երեխայի փրկությունը՝ նրան որդեգրելու նպատակով, դ) փրկությունը՝ իբրև դիմադրական

¹⁶ The Righteous Among the Nations: FAQ <http://www.yadvashem.org/yv/en/righteous/faq.asp>.

¹⁷ Նույն տեղում:

կամ ռազմական գործողության արդյունք, որը նպատակաուղղված չէր հենց հրեաների փրկությանը¹⁸: «Երախտավորի» տիտղոսը ջնորհելու մեկ այլ պատճառ կարող է լինել այն, որ *մեկ կամ մի քանի հրեաներ փրկող անձը ներգրավված է մարդասպանությունների, պատերազմական հանցագործությունների մեջ կամ վնաս է պատճառում այլ մարդկանց*¹⁹:

Կարծես թե ամեն ինչ շատ հստակ է: Կա որոշակի մեթոդաբանություն, այն կիրառվում է ավելի քան կես դար, այսինքն՝ փրկության հետ կապված բոլոր պատմություններն անցնում են այս «մաղով»: Այս ժամանակահատվածում «ժողովուրդների (մարդկանց) միջի երախտավորների» պատվավոր կոչումը ստացել է ավելի քան 26.500 մարդ: Եվ այս համակարգը ընդունելի է ոչ միայն հրեաների համար, այլ նաև ճանաչվում է աշխարհի կողմից:

Եթե հրեից պարագայում գործում են այս ինստիտուտի դրույթները, ապա ինչու՞ դրանք չեն կարող գործել հայոց պարագայում: Հիշենք, որ Հայոց ցեղասպանության (1915-1923) ավարտից ընդամենը տասը տարի անց սկսվեց Հրեից հոլոքոստը (1933-1945), որն իր գաղափարախոսական և տնտեսական դրդապատճառներով, իրականացման մեխանիզմներով շատ ընդհանրություններ ուներ XX դ. առաջին ցեղասպանության հետ:

«Երախտավորների» ինստիտուտի բացակայությունը հայոց մեջ. հնարավոր պատճառները

Սակայն հայոց պարագայում դեռևս բացակայում է «ժողովուրդների (մարդկանց) միջի երախտավորի» ինստիտուտը: Պատճառները, թերևս, մի քանիսն են: Բանն այն է, որ ԽՍՀՄ-ում ու Խորհրդային Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության իրողության նկատմամբ քաղաքականությունը չի եղել միագիծ, այլ փոփոխվել է ժամանակի ընթացքում: Այսպես, խորհրդային կարգերի հաստատվելուց հետո Հայաստանում եղեռնի մասին խոսակցություններն աստիճանաբար լռեցին, ընդհանրապես հայ-թուրքական հակամարտությունը հիշելը ոչ միայն չէր խրախուսվում, այլ նաև հետապնդվում էր: Ստալինյան բռնապետության տարիներին եղեռնի կամ Արևմտյան Հայաստանի մասին բարձրաձայն արտահայտված մտքերը, որպես կանոն, որակվում էին իբրև ազգայնականության դրսևորումներ ու պատժվում բանտարկությամբ, աքսորով կամ գնդակահարությամբ: Իրավիճակն սկսեց

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում:

աստիճանաբար փոխվել 1950-ական թթ. երկրորդ կեսից՝ պայմանավորված խրուշչովյան «ձնհալով», որի բարձրակետն էին 1965 թ. ապրիլի 24-ի՝ Հայոց ցեղասպանության 50-ամյակը նշելու ժամանակ Երևանում տեղ գտած զանգվածային ելույթները: Այդ ելույթները, ինչպես և դրանց նախորդող ու հաջորդող՝ գրականության ու արվեստի մեջ ցեղասպանության թեմայի նկատմամբ հետաքրքրության կտրուկ աճը վկայում են, որ ցեղասպանության հիշողությունը, չնայած այն լռության մատնելու պաշտոնական քաղաքականությանը, շարունակում էր ապրել մարդկանց հոգիներում և գիտակցության մեջ: Սակայն այդ հիշողության մեջ հայերը բացառապես ներկայացվում էին որպես անմեղ զոհ, որը կորցրել է իր պատմական հայրենիքի մեծ մասը և կարիք է զգում կարեկցանքի, այսինքն՝ այս կամ այն կերպ շեշտադրվում էր լոկ ցավի, կորստի, զոհի հիշողությունը: Զոհի, որին վերջնական ոչնչացումից փրկեց բուլղարի կուսակցությունը (Կարմիր բանակը), այն է՝ Խորհրդային Ռուսաստանը: Համեմատաբար ինքնուրույն ներքին և արտաքին քաղաքականություն վարելու հնարավորություն Հայաստանն ունեցավ միայն անկախության նվաճումից հետո: Եվ անգամ այս վերջին քառորդ դարի ընթացքում նման հարցադրում չարվեց: Պատճառներից կարևորագույնը թերևս այն է, որ առ այսօր ցեղասպանություն իրականացնող պետության իրավահաջորդները չեն ընդունում իրենց մեղքը, ավելին, պետակա՛ն մակարդակի վրա է դրված Հայոց ցեղասպանության ժխտումը: Մի քաղաքականություն, որը շարունակվում է գրեթե մեկ դար: Եվ ցեղասպանությունն ուսումնասիրող հայ գիտնականների մի զգալի մասը զբաղված է Հայոց ցեղասպանության իրողությունը աշխարհին *սպացուցելով*²⁰:

Նման պայմաններում բնական է թվում, որ հետազոտողների կողմից լուրջ և հետևողական քայլեր չեն ձեռնարկվում հայերին փրկող թուրք երախտավորների ինստիտուտ ստեղծելու ուղղությամբ: Գրվում է առանձին օրինակների մասին, սակայն երևույթի համակարգային, քննական դիտարկումը բացակայում է: Պատճառներից մեկն էլ, թերևս, այն է, որ հայկական իրականության մեջ, Հոլոքոստի համեմատությամբ, շատ ավելի

²⁰ Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս **Marutyan H.** Museums and Monuments: Comparative Analysis of Armenian and Jewish Experiences in Memory Policies (Études Arméniennes Contemporaines, N 3, Juin 2014; **Juifs**, Arméniens: un siècle d'État, p. 67, ինչպես նաև **Մարության Հ.**, Թանգարան և հուշարձան (հայոց և հրեաների փորձառության համեմատական վերլուծություն) (ՊԲՀ, 2014, N 3, էջ 67-68):

քիչ են պատշաճ կերպով հավաքված ու ժողովածուների ձևով հրատարակված Հայոց ցեղասպանության ականատես-վերապրողների պատմությունները²¹: Բացառություն են կազմում Վերժինե Սվազյանի կողմից 1955թ. հետո հավաքված պատմությունները պարունակող ժողովածուները²²: Ընդամենը վեց տարի առաջ էր, որ հրատարակվեցին 1916-1917 թթ. հայ գաղթականության մեջ իրականացված փաստահավաք աշխատանքների շնորհիվ իմի բերված շուրջ 600 վկայությունները²³: Սրանք առանձնապես կարևորվում են, քանի որ արձանագրված են 1915 թ. զանգվածային կոտորածներից ու տեղահանությունից անմիջապես հետո և վերապրողների պատմություններում ֆիքսված են շատ իրողություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում երբեմն կորցնում են իրենց կարևորությունը, թվում են մանրուքներ ու ոչ պատշաճ կերպով են հրամցվում բանահավաքներին: Ներկա հոդվածը պատրաստելիս օգտվել ենք հենց այս վերջին հրատարակության մեջ տեղ գտած նյութերից:

Ինչպես վերը նշվեց, Հայոց ցեղասպանության պարագայում դեռևս բացակայում է «ժողովուրդների (մարդկանց) միջի երախտավորների» ինստիտուտը, ինչը, սակայն, բնավ չի խանգարում, որ *գործեն այդ ինստիտուտի դրույթները*, որոնց կիրառմամբ կարող է հստակեցվել հայերին փրկած

²¹ Ոչ ամբողջական մատենագիտությանը կարելի է ծանոթանալ հետևյալ, ցայսօր շարունակվող հրատարակության մեջ՝ **Իսկահատեան Յ.**, Վկայարան հայկական ցեղասպանության, գիրք Ա-2, Պէյրուֆ, 2010-2016: Բնութագրական է, որ Ռիչարդ Հովհաննիսյանի հետազոտության համար հիմք ծառայած 527, ապա դրանցից ընտրված 183 պատմությունները նույնպես չեն հրատարակվել (Տե՛ս **Hovannisian R.**, նշվ. աշխ., էջ 175-176, 196-197):

²² Տե՛ս **Սվազյան Վ.**, Մեծ եղեռն. արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, Ե., 1995, **նույնի՝** Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Ե., 2000, **նույնի՝** Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ (երկրորդ, համալրված հրատարակություն), Ե., 2011: Վերջին աշխատության մեջ իմի են բերված ականատես-վերապրողների 315 պատմություն, որոնցից երկուսը գրանցված են 1915-1922 թթ. միջակայքում, ևս երկուսը՝ համապատասխանաբար 1940 և 1947 թթ.:

²³ Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու (զլխ. խմբ. Վիրաբյան Ա.), Հայաստանի ազգային արխիվ, հ. 1-3, Ե., 2012 (այսուհետև՝ ՀՅՕԹՎՎՓԺ): 2005 թ. հրատարակվել էր փաստաթղթերի փոքր մասը: Տե՛ս նաև Վշտապատում: Հայոց մեծ եղեռնը ականատեսների աչքերով, Ե., 2005, *The Armenian Genocide by Ottoman Turkey, 1915. Testimonies of Survivors. Collection of Documents* (editor in chief Virabyan A.), Yerevan, 2013; *Геноцид армян в Османской империи. Свидетельства выживших очевидцев: сборник документов* (сост. Вирабян А., Авакян Г.), М., 2014.

երախտավորների շրջանակը՝ եթե ոչ անվանապես, ապա գոնե ընտրության սկզբունքները որոշելու իմաստով: Եվ վերը նշված ժողովածուները լավագույնս կարող են օժանդակել այդ խնդրի լուծմանը, քանի որ դրանցում հավաքված պատմությունները ընտրված չեն որևէ սկզբունքով, դրանք ընտրելիս բացակայել են թեմատիկ ուղղորդումները, ինչպես որ արվել է, օրինակ, «Թուրքը, որ փրկեց ինձ» ծրագրի պարագայում:

Հասկանալի է, որ վերապրողների պատմությունները այնպես գրված չեն, որ հարյուր տարի անց ուղղակիորեն պատասխանեն նյութի որոշակի դասակարգմամբ հետաքրքրված հետազոտողների հարցերին²⁴: Որոշ դեպքերում մեր եզրակացություններն արվում են՝ ելնելով տվյալ պատմության կամ այդ նույն բնակավայրում առկա իրավիճակի ընդհանուր ենթատեքստից: Շատ դժվար է հստակ որոշել պատմություններում նշված միջամտությունների ընդհանուր քանակը, քանի որ կան պատմություններ, որոնց մեջ նկարագրվում են մի քանի՝ մեկը մյուսին հաջորդող և մեկը մյուսից տարբեր ուղղվածության միջամտություններ: Փորձ է արվել հետևել պրոֆ. Հովհաննիսյանի առաջ քաշած «փրկության» շարժառիթների ձևակերպումներին, այն է՝ *սեռական, տնտեսական շահագործում, կրոնական, հումանիտար բնույթի* (բոլորը՝ ենթաբաժիններով), սակայն իրականացվել են նաև որոշ խմբագրական միջամտություններ, որոնք միտված են հստակեցումների:

Զգուշացումներ սպասվող կոտորածի մասին

Պատմություններում հանդիպում են շուրջ 30 միջամտություն, երբ *սպասվող կոտորածի մասին տեղեկատվության* շնորհիվ մարդիկ են փրկվել: Տեղեկատվությունը հաղորդում են գայմագամից սկսած մինչև հարևանուհի: Սակայն, ինչը առաջարկվող մոտեցման համատեքստում ամենակարևորն է, դրանցից և ոչ մեկը կարծես թե չի պարունակել *ոխսկի գործոն* առնվազն տեղեկատվություն հաղորդողի կյանքի կամ ազատութ-

²⁴ Ինչպես նկատել է պրոֆ. Հովհաննիսյանը, «Հայոց ցեղասպանության ժամանակ տեղ գտած այլասիրության դրսևորումների որոնումներում, հակառակ Հոլոքոստի հետազոտության, առկա են որոշ անհաղթահարելի խոչընդոտներ: Քանի որ ի պաշտպանություն հայերի որոշակի քայլերի դիմած մարդիկ արդեն այն ժամանակ հասուն տարիքում էին, որպես կանոն, 40-60 տարեկանի միջև, նրանցից և ոչ մեկն այլևս կենդանի չէ: Այսինքն, որևէ հնարավորություն չկա հարցնել նրանց՝ հայերին փրկելու իրենց շարժառիթների մասին... Հետևաբար, մենք պետք է ամբողջությամբ վստահենք [ապավինենք] հենց վերապրողների փոխանցած տեղեկատվությանը, որոնց մեծ մասը 1915 թվականին երեխաներ էին (Hovannisian R., նշվ. աշխ., էջ 174):

յան համար, նաև բացակայում են ակնարկներ, որ այդ տեղեկության համար (թեկուզ հայտնված գաղտնի կամ անուղղակի) այդ մարդը կարող էր վտանգել իր պաշտոնեական դիրքը: Հետևաբար, նման տեղեկատվությունները, չնայած դրանց շնորհիվ մարդիկ են փրկվել, «երախտավորների» ինստիտուտի չափանիշներով չեն համարվում փրկություն: Բերենք մի քանի օրինակ. «Առեղցի [գյուղը Վանի գավառում է] Միրզա Ռաշիտի կին Սիսեն կոտորածէն երկու ամիս առաջ նոյն գիւղացի Աբրահամ Գասպարեանին ըսաւ (մարտի 15-ին). «Ինչո՞ւ գարի կը ցանես, որոշում կայ՝ ձեզ պիտի կոտորեն, ձեր գլխու ճարը տեսէք, ի զուր մի՛ աշխատիք»: Այսպէս զգուշացուցեր է հայերը նոյնպէս նոյն գիւղացի քրտուիին՝ Դատոյի կին Կուդրաթը»²⁵, «Մայիսի 15-ի գիշերը մեր գիւղը պաշարեցին: Պաշարողներէն մի քանի քիւրտեր իրենց բարեկամներին իմաց տուին, որ փախչեն, կոտորածից ազատուեն: Այսպէս Քունջօ անունով քիւրտը մեզ յայտնեց, որ ժամ առաջ փախչենք, քանի գիւղին մէջը չեն թափած...: Կոտորեցին 50 անձ, որոնք չկարողացան գաղտնի փախչիլ»²⁶:

Հանդիպում են պատմություններ, երբ նախօրոք արված զգուշացումների շնորհիվ տղամարդիկ (այդ թվում և երբեմն էլ զինված, ինքնապաշտպանության պատրաստ տղամարդիկ) փրկվում են (կամ որոշ ժամանակ անց սպանվում, որին հաջորդում են զինված ներխուժումը գյուղ և անզեն բնակչության կոտորածը²⁷: Այսինքն, վաղօրոք փոխանցված տեղեկությունը սպասվող կոտորածի մասին, մտածված կամ ոչ, սակայն զուցե նաև, որոշ դեպքերում, նպատակ էր հետապնդում չեզոքացնել հայերի հնարավոր ինքնապաշտպանությունը, ապահովել կոտորածի «անվտանգությունը» այն իրականացնողների համար:

Փրկության խոստումներն ու դրանց իրականացման ձևերը

Պատմությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ էական գործոն է դառնում «փրկության խոստումը»: Դրանց մեջ առանձնանում են հետևյալ տիպի գործողությունները. ա) փրկության խոստում, դրա իրականացում շատ կարճ ժամանակով, ապա դրժում, որին հաջորդում են բռնություններ (թալան, բռնաբարություն, սպանություն), բ) փրկության խոստում, դրա իրականացում որոշակի ժամանակահատվածում, և ապա, «փրկողների»

²⁵ Վանի գավառի Առեղ գյուղ (ՀՅԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 154):

²⁶ Բիթլիսի գավառի Մցու գյուղ (ՀՅԹՎՎՓԺ, հ. 2, էջ 79):

²⁷ Տե՛ս, օրինակ, ՀՅԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 65-66, 80, 82, 340:

համար ռիսկի գործոնի մեջտեղ գալու պարագայում դրա դրժում, որին հաջորդում են բռնություններ (թալան, բռնաբարություն, սպանություն), գ) «փրկության» պայմանավորումը փոխադարձության սկզբունքով («մենք փրկում ենք ձեզ՝ պայմանով, որ հետո էլ դուք եք փրկում մեզ»), որն ինչ-ինչ պատճառներով չի իրականացվում, դ) փրկության խոստում դրամի/կաշառքի դիմաց, որին հաջորդում է սպանություն, ե) փրկության խոստում դրամի դիմաց, որին հաջորդում է փրկությունը, ինչը, սակայն, չի համարվում փրկություն՝ «երախտավորների» ինստիտուտի չափանիշներով: Այսինքն, փրկության գործոնի խաղարկումը դառնում է միջոց կոտորածի համար, «լավագույն» դեպքում՝ «փրկողների» հարստանալու միջոց:

Պատմություններում արձանագրվել է 30 միջամտություն, երբ հայերը, հավատալով թուրք, քուրդ կամ չերքեզ հարևանների, ծանոթների, ընկերների, բարեկամների խոստումներին, որ իրենց կփրկեն՝ գնացել են նրանց մոտ պատսպարվելու, սակայն այդ «բարեկամները» խոստումները դրժել ու սպանել են իրենց մոտ թաքնված հայերին: Որոշ դեպքերում այդ խոստումները հնչեցվել են բեկերի (որոնց հարկատու էին տվյալ գյուղի հայերը), որոշ դեպքերում՝ տեղական կառավարական իշխանությունների կողմից: Այսինքն, եթե առաջնորդվենք Ռ. Հովհաննիսյանի առաջարկած եզրույթաբանությամբ, եղել են միջամտություններ՝ ուղղված փրկությանը կամ կեղծ փրկությանը, փրկել են մի քանի ժամով կամ օրով, որին, սակայն, հաջորդել է «փրկվածների» սպանությունը: Բերենք համեմատաբար բնութագրական օրինակներ.

Փրկության խոստումներ անհատների կողմից, դրանց դրժում, «փրկվողների» սպանություն. «Այդ օր մինչև երեկոյին մեր գիւղէն սպանեցին 70 տղամարդ, 10 հատ կին և վեց հատ ալ կին իրենց երեխաներով ձգեցին կրակի մէջ և այրեցին, ինչպէս Նազօն, Անթառամը, Մարիամը և այլն: Պագա քիւրտերէն մէկը Ռզկօն եկաւ մեր տունը, հայրս կանչեց և ըսաւ. «Երթանք մեր տուն, ես քեզի կը պահեմ, անհոգ եղիր»: Խաբեց հայրս, տարաւ իրենց գիւղը և սպաննեց»²⁸: *Փրկության խոստումներ գյուղական և շրջանային ղեկավարության կողմից կամ անունից, դրանց դրժում, «փրկվողների» սպանություն.* «Մեր գիւղը կը բաղկանար 40 տուն զուտ հայերէ: Մեր գիւղին կոտորածը սարքեց շէյխ Նասըր՝ Բագիջան գիւղացի, Աւետման օրը: Ոչ մի դիմադրութիւն չեղաւ, որովհետև շէյխը խաբեց մեզ՝ ըսելով, թէ՛

²⁸ Վանի գավառի Աստվածածին գյուղ (ՀՅՕԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 120):

եկէ՛ք իմ գիւղը, ձեզ կը պաշտպանեն: Երբ ամէնքս անոր քովն ապաստանեցանք, նա կոտորեց տղամարդիկը (ճիշտ թիւը չգիտեմ), իսկ կանայք թողեց անտէր»²⁹:

Այս 30 միջամտություններից բերենք այն դեպքերի բնութագրական օրինակները, որոնք դրսևորվել են *փրկության խոստումի՝ ինչ-ինչ ձևերով իրականացման ընթացքում, երբ «փրկողների» համար մեջտեղ է գալիս ռիսկի գործոնը, և դրան հաջորդում է խոստման դրժումը, որն ուղեկցվում է բռնություններով՝ թալան, բռնաբարություններ, սպանություններ*. «Մեր դրացի քիւրտերը, իրանց տուած պայմանի համաձայն, պաշտպանում էին մեզ, որ մենք էլ ռուսերի դէմ նրանց պաշտպանէինք, իսկ երբ տաճիկ կառավարութիւնը մտադրեց հայերիս կոտորել և այր մարդիկ գիւղից հեռացան, այն ժամանակ նրանք դաւաճանեցին մեզ՝ գրաւելով մեր ստացուածքը ու գեղեցիկ կանանց իրանց մէջ բաժանելով»³⁰, «Վարդավառի օրը... Տեսանք, որ Մուշ քաղաքի հայկական թաղը վառում է: Վառուեցին նոյնպէս հարևան Խասգիւղ և Մկրագոմ գիւղերը: Այդ միևնոյն ժամանակ հարևան Դեղձ գիւղի քիւրտերը թափուեցին մեր գիւղ և յայտնեցին, որ՝ հայեր, հրամայուած է բոլորիդ բնաջինջ անել: Եթէ ցանկանում էք ազատուիլ, եկէ՛ք մեր գիւղը և մենք կը պաշտպանենք ձեզ: ...Ստիպուած էինք գնալու, ու անմիջապէս մեր գերդաստանով տեղափոխուեցինք Դեղձ: Հետևեալ օրը նոյն քիւրտերը ասացին՝ «Հայե՛ր, Մշոյ կողմից տէրութեան զօրքը հայերին սպաննելով, այրելով գալիս է, մանաւանդ տղամարդկանց: Տղամարդիկդ փախէ՛ք լեռները, պահուէ՛ք, իսկ կանանց և երեխաներին կարող ենք պաշտպանել»: Երբ տղամարդիկ գիւղից հեռացան, այդ գիւղի գինուած քիւրտերն էլ նրանց ետևից գացին ու սկսեցին տմարդօրէն կոտորել նրանց... Գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին բռնաբարեցին, իսլամացրին և իրանց կին դարձրին»³¹:

1915 թ. գարնանը ռուսական զորքերը և հայկական կամավորական ջոկատները մեծ հաջողություններ էին գրանցում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Այդ իսկ պատճառով մի շարք հայկական ու քրդական և չերքեզական հարևան բնակավայրերի միջև ձեռք են բերվում *նախնական պայմանավորվածություններ, որ քրդերը կպաշտպանեն հայերին մյուս*

²⁹ Վանի գավառի Դիլան գյուղ (ՀՅԹԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 244):

³⁰ Բիթլիսի գավառի Մուշեղեն գյուղ (ՀՅԹԹՎՎՓԺ, հ. 2, էջ 75):

³¹ Մուշի գավառի Երըշտեր գյուղ (ՀՅԹԹՎՎՓԺ, հ. 2, էջ 241-242):

քրդերից և թուրքերից, իսկ ռուսների՝ իրենց տարածքները գրավելու պարագայում՝ հայե՛րը կպաշտպանեն իրենց հարևան քրդերին ռուսներից, սակայն ոչ թե զենքով, այլ, թերևս, բարեխոսելով: Ցավոք, որպես կանոն, քրդերն ու չերքեզները նման պայմանավորվածությունները խախտում են, կամ առանց որևէ պատճառի, կամ իրենց անվտանգության համար ռիսկի գործոնի ի հայտ գալու պարագայում: Դրան հետևում են հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները: Բերենք մեկ օրինակ. «1915 թուի մայիսին, Համբարձման տօնին, երբ Փրխուսի շրջակայ գիւղերը կը սկսին կոտորուիլ, Փրխուսի ամբողջ հայ բնակչութիւնը քիւրտերու հրաւերով կ'երթայ յիշեալ գիւղէն 2 ժամ հեռու Խիարտանք՝ հայ և քիւրտ բնակիչներով գիւղը: Քիւրտերը հայերուն կըսեն. «Մենք ձեզ բերինք մեր գիւղ, կը պաշտպանենք, որպէսզի երբ ռուսերը գան և մեր գիւղերուն տիրեն, դուք ալ մեզ պաշտպանէք»: Հինգ օր անօթի ծարաւ կը պահեն գիւղին մէջ: Երբ գիւղացիք կ'երթան հաց գտնելու, քիւրտերը կը խաբեն, դրամնին ձեռքերէն կ'առնեն և ճամբու կը դնեն: Հինգ օրէն յետոյ փրխուսցի տղամարդոց բոլորը կը հաւաքեն և կ'ըսեն. «Եկէ՛ք, գացէ՛ք ձեր գիւղին մէջ սպաննուածներուն դիակները թաղեցէ՛ք»: Երբ գիւղացիք կը մօտենան իրենց անբնակ գիւղին, քիւրտեր կը կապեն բոլորին թևերը և կու տան գնդակի առջև: Իսկ կիներէն զեղեցիկները բոլորն ալ իրենց ամուսիններուն աչքին առջև բռնաբարելէ յետոյ՝ հետերնին կը տանին իսլամացնելու, իսկ տղեղ կիներուն և երեխաներուն մեծ մասը սպաննեցին, իսկ մնացեալներն ալ հոս ու հոն փախչելով, ազատուեցան»³²:

Պատմությունների մեջ առկա է 15 միջամտություն, երբ *փրկության համար «փրկողը» գումար է վերցրել ու խոստումը դրժել՝ սպանել կամ գումարը փրկողին, կամ նրան, ով պետք է փրկվեր այդ գումարով*: Ահա մի քանի բնութագրական օրինակներ. «Մահմատ աղայի տղան՝ Մուսթաֆա աղան, Ռասուլի աքրամով [Մուհամեդի պատվով-Մ.Հ.] երդուեց, որ եթէ [Տէր Յարութինը-Մ.Հ.] իր դրամական հարստութիւնը իրեն յանձնէ, Տ[էր] Յարութինի կեանքը պիտի խնայուի: Քահանան մեծ աման մը օսմանեան ոսկիով լեցուն բերաւ, Մուսթաֆա աղային յանձնեց: Ադին նոյնպէս ունեցած արծաթ դրամը: Բայց աղան իր խոստումը կատարեց միայն մի ժամուայ համար, այնուհետև քահանան տարաւ գիւղին վերևը եղած առուի վրայ, շարիթը [պարանը] վիզը ձգեցին, քաշքշեցին, մինչև լուսաբաց չար-

³² Բիթլիսի գավառի Փրխուս գյուղ (ՀՅՕԹՎՎՓԺ, հ. 2, էջ 60):

չարեցին: Քահանան նստեցուցին, թոյնը ձեռքը տուին, մեզ՝ ողջ մնացածներու, կը դառնային և կ'ըսեէն՝ նայեցէք տէրտէրը, մեծ ու փոքրը, ցոյց կու տայ, թէ ով է իշխանաւոր, ով ոչ, և այսպիսի հեգնանքներ: Յետոյ Տ[էր] Յարութիւնի լեզուն կտրեցին, թոյնը բերնին տուին և գնդակահարեցին: Տ[էր] Գէորգին ալ երկու մարդ ձեռքերէն բռնած տնէն դուրս հանեցին և գնդակահարեցին»³³:

Վեց դեպքում ակնարկվում կամ ուղղակիորեն ներկայացվում է, որ *մարդիկ փրկվել են վերահաս մահից կաշառքի միջոցով*, ինչը, ինչպես վերը նկատվեց, սկզբունքային անհամապատասխանություն ունի «երախտավորների» ինստիտուտի ներկայացրած պահանջների հետ. «Տղամարդիկը և երեխաները սպաննելէ վերջ դարձան մեզ վրայ և բոլորիս մէկ խումբ շինեցին ու սկսեցին մեզ կողոպտել: Այն կինը, որ փող ուներ, զարդարանք ուներ, կ'առնէին և ազատ կ'արձակէին, իսկ անոնք, որոնք որևէ բան չունէին, անմիջապէս կը սպաննէին: Այսպէս մօտաւորապէս 100 կին սպաննեցին»³⁴:

«Փրկվածների» տնտեսական շահագործումը

Վերջին մեջբերման վերջին պարբերության օրինակով անցում կատարենք «փրկության» առավել տարածված մոտիվներից մեկին՝ «*փրկվածների» տնտեսական շահագործմանը*: Արդեն իսկ վերը նշվեց, որ «երախտավորների» ինստիտուտի հատկանիշը թույլ չի տալիս նման ճանապարհով փրկած մարդկանց դասել «երախտավորների» շարքում: Եվ դա անկախ այն ձևակերպումներից, որոնք օգտագործում են իրենց պատմություններում՝ «փրկության» նկարագրություններում, իրենք՝ վերապրողները:

«Փրկվածների» տնտեսական շահագործման մասին պատմությունները միմյանցից տարբերվում են թերևս միայն ձևակերպումների հստակության աստիճանով. մի պարագայում դրա մասին ասվում է ուղղակիորեն, մեկ այլ դեպքում դա հասկացվում է ենթատեքստից, երրորդում տնտեսական շահագործումը դրսևորվում է պատմություններում հիշատակվող «ծառա» և «գերի» ձևակերպումներում: Հաճախ տնտեսականն ուղեկցվում էր սեռական շահագործումով (բռնաբարությանը), թուրքացման և/կամ կրոնափոխման փորձերով:

³³ Վանի գավառի Դերո գյուղ (ՀՅԹԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 216):

³⁴ Վանի գավառի Իշխանիզոմ գյուղ (ՀՅԹԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 159):

Կրկին նկատենք, որ «փրկվողների» պատմությունները յուրօրինակ ողիսականներ են հիշեցնում, երբ իրավիճակների փոփոխությունները հաճախ տեղի են ունենում օրերի, անգամ ժամերի տարբերությամբ, այնպես որ դրանց՝ որպես «միջամտություն» բնութագրումը հնարավորություն չի տալիս հստակ թվային հաշվարկներ կատարել: Ինչևէ, կարելի է ասել, որ հաշվվել ենք շուրջ հինգ տասնյակ միջամտություններ, որոնք պարզապես «փրկվածների» *տնտեսական շահագործման* դրսևորումներ են: Ներքոբերյալ պատմությունում «փրկվածները» *դառնում են իրենց փրկիչների ծանաները՝ գերու կարգավիճակով*. «Քաղաքից շատ քիչ էինք հեռու, երբ մի զինուած քիւտ հանդիպեց մեզ, որը մեզ ոչխարների պէս քշեց տարաւ ճանապարհի վրայ մի քիւտ գիւղ: ...Մեզ տեսնելով՝ դուրս թափեցան քրդերը իրանց տներէն ու սկսեցին մեր շապիկն ու վարտիքն իսկ հանել մեր վրայից: Գեղատեսիլ հարսներին ու աղջիկներին ջոկեցին մեզնից ու տարան. սրանք Ծղակ ու Կծվակ գիւղերիցն էին՝ մօտ 5-7 հոգի, որոնց ես չէի ճանաչում: Մնացեալներս էլ բաժանեցին իրանց վրայ իբրև գերի՝ պահելու, ուր աշխատում էին մերոնք չարաչար կերպով իբրև սպասուհիներ, օր[ինակ]՝ իմ մայրը հաց էր թխում, բայց նրան հաց չէին տալիս ուտելու: Մենք համարեա խոտով էինք ապրում: Այդ անսնդութեան չդիմանալով՝ եղբայրս Նահօն (4տ.) մահացաւ սովածութիւնից: Նրանց մեզ տուած հացերը այնքան վատ էին, որ չէինք կարող ուտել: Երկու շաբաթ համարեա խոտ ուտելով ապրեցանք»³⁵:

Տնտեսական շահագործման և դրան ուղեկցող գերու կարգավիճակով «փրկության» դեպքերը բազմազան են: Անգամ այն ժամանակ, երբ «փրկիչները»՝ ռուսական բանակի մոտենալու պարագայում, պետք է որ «փրկված» հայերին ազատություն տային, որպեսզի նրանք ապավինեին գոնե իրենց ֆիզիկական գոյությունը ապահովող ռուսական բանակի և հայ կամավորների պաշտպանությանը, վարվում էին այլ կերպ: Որպես կանոն՝ *նահանջող «փրկիչներն» իրենց «փրկած» հայերին տանում էին իրենց հետ. չէ՞ որ հայերը փաստացի գերիներ էին, որոնք պետք է շարունակեին արածացնել իրենց տերերի ոչխարների հոտը կամ կապարեին այլ ծառայական պարտականություններ «փրկիչների» տնտեսությունում*: Եվ իրենց իսկ ազգակիցների՝ հայերի կյանքի նկատմամբ կատարվող ոտնձգություններից «փրկելու» պատճառը ոչ թե հայ մարդկանց կյանքի փրկությունն էր,

³⁵ Վանի գավառի Խնձորգին գյուղ (ՀՅՕԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 366):

այլ իրենց գործավորներին փրկելը. չէ՞ որ նրանք տնտեսական շահ են բերում իրենց տերերին: Ընդհանրացնելու պարագայում ականա առաջ է գալիս հետևյալ եզրակացությունը. *որպես կանոն՝ եթե տարբերակ կար հայերին չկոտորելու, նրանց չէին կոտորում ոչ թե հայերի կյանքը փրկելու, այլ իրենց համար հայկական աշխատուժի օգնությամբ տնտեսական շահ ապահովելու կամ պարզապես թալանելու նպատակով*: Ահա, օրինակ. «Մի շաբաթ այդպես մնալուց յետոյ մեր գիւղի քիւրտերը, որոնք տակաւին ապրում էին գիւղում, ասեցին իմ մօրը, թէ. «Քանի որ ձեր այսքան տաւարն ու ոչխարը մեզ մօտ են [իրականում, ամենայն հավանականությամբ, բռնագրավված էին], քո տղան ուղարկիր մեզ մօտ օգնելու մեզ, մենք խօսք կը տանք նրան ապահով պահելու»: Վստահելով նրանց խօսքին՝ դուրս եկայ այրից ու գնացի նրանց մօտ ու մնացի այնտեղ ապահով, մինչև իրենց նահանջը: Երբ Համազասպի խումբը մօտեցաւ Ոստանին, քիւրտերը նահանջեցին, ինձ էլ իրանց հետ վերցնելով տարան մինչև Խիզանի Սմբէոն գիւղը: ...Այնտեղ երկու շաբաթ մնալուց վերջ մի օր, երբ ինձ դաշտ ուղարկեցին տաւարները արածեցնելու, փախայ եկայ Յաղթ գիւղը (Կառկառի շրջան), ուր գտայ կամաւորական խմբեր, որոնք ինձ հաց տուին»³⁶:

Կար ևս մի բնութագրական հանգամանք. բավականին հաճախ քուրդ/թուրք համագյուղացիները կամ հարևան գյուղերի բնակիչները հայ հարևաններից, ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն, «վերցնում էին» հնարավոր թալանը՝ հետևյալ տիպի «հիմնավորումներով». *«քանի որ ձեզ միևնույն է, ամենայն հավանականությամբ, թալանելու/կոտորելու են, ավելի լավ է մե՛նք նախօրոք ձեզանից վերցնենք/բռնագրավենք ձեր անատունները. ինչու՞ դրանք մնան ուրիշներին, միթե՞ ավելի լավ չէ, որ դրանք մնան մեզ՝ ձեր հարևաններին»*: Այսինքն, հայազգի հարևանների հետ համատեղ փրկության ուղիներ որոնելու կամ գոնե խոսքի մակարդակով օժանդակելու ցանկության մասին խոսք անգամ չկա, կարծես թե միակ խնդիրն է օր առաջ օգտվել հայերի անպաշտպան վիճակից: Հայերին թալանելու հարցում առաջնության համար կողմերը կարող էին անգամ կռվել միմյանց հետ: Մեջբերենք երկու օրինակ. «Ընտնեալ օրն էլ քիւրտերն և ոստիկանները 7 զէնք առած հեռացան գիւղից, այնտեղ թողնելով 4 նէօպէթներ (պահապան), որոնց պարտականութիւնն էր ուշադրութիւն անել, որ հայերի ջարդերից յետոյ, ապրանքներն ուրիշ քիւրտեր չտանին: Սրանք ամէն

³⁶ Վանի գավառի Թիմար գյուղ (ՀՅՕԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 337):

որ գիւղից տանում էին ոչխարներ, նաև ծու և այլն, և այլն և ապրում էին քէֆի ու խրախճանքի մէջ»³⁷, «Շէկօ աշիրէթի պետեր Խալիլի Ճէմիլ և Հապէի Եուսուֆ 915 թ. մարտին հայերին յայտարարում էին, թէ՛ կառավարութիւնից մեզ հրահանգել են, որպէսզի հայերին մեզ մօտ չպահենք և առհասարակ նրանց պաշտպանութիւն և բարեացակամ վերաբերմունք ցոյց չի տանք, որովհետև գերման թագաւորին որոշմամբ՝ հայերին պիտի կոտորենք 2-3 տարի շարունակ, մինչև որ ի սպառ կ'ոչնչացուի նրանց սերունդը. հետևաբար, ո՛ր քրտի մօտ որ գտնուի հայ, պիտի սպաննուի, կախաղան հանուի այդ քուրտը: Մինչ այդ հայերի հետ հաշտ ապրող քիւրտերն սկսեցին օր ցերեկով թալանել հայերին, տանել նրանց անասուններն ու ապրանքները: Ասում էին՝ քանի որ ձեզ պիտի կոտորեն, լաւ է ձեր ապրանքը օր առաջ մենք տանենք, քան թէ այլ մարդիկ: 915 թ.-ի մարտին, երբ դեռ ոչ մի տեղ ջարդի շշուկ չկար, քիւրտերն տարան բոլոր վերոյիշեալ հայ գիւղերի տաւարը, ոչխարն ու կահ-կարասիքը: Ասում էին՝ եթէ ողջ մնաք, կը վերադարձնենք, եթէ մեռաք՝ մեզ կը մնայ, թուրքը չի տանի»³⁸:

Այս իմաստով, բնութագրական է մի այլ իրողություն. *անգամ հակառակ բնույթի միջամտությունների պարագայում (երբ հայերն են փրկում քրդերին), միևնույն է, փրկվածները, առիթը բաց չթողնելով, թալանում են իրենց փրկիչներին*, ինչպես, օրինակ, «Երբ ռուսերը սկսան յառաջանալ Ալաշկերտի հովիտին մէջ, քիւրտերն ու թուրքերը Ալաշկերտէն թափուեցան Բուլանըխի դաշտի հայ գիւղերը: Քաքաուլու գիւղը [ուներ 300 տուն հայ բնակիչ, վեց տուն էլ՝ քուրդ] կ'ապաստանին 30 տուն քիւրտեր՝ 200 անձով և իրենց ոչխար-տաւարներով (500 գլուխ): Գիւղացիք 1914-ի դեկտեմբերէն մինչև 1915-ի մարտը կը պահեն իրենց տուններուն մէջ բոլորին ալ, թէ՛ մարդիկը և թէ՛ անասունները միանգամայն կերակրելով: Երբ 1915-ի ապրիլի վերջերը (ապրիլ 28) ռուսերը գրաւեցին Մանազկերտը, գիւղը ապաստանած քիւրտերը կը կողոպտեն գիւղացոց, կը տանին անոնց ունեցած ամբողջ շարժական կայքն ու ոչխար-տաւարը և փախան դէպի Մուշ ու Պիթլիս»³⁹:

³⁷ Մուշի գավառի Վարդենիս գյուղ (ՀՅՕԹՎՎՓԺ, հ. 2, էջ 268):

³⁸ Մուշի գավառի Փիրշենք գյուղ (ՀՅՕԹՎՎՓԺ, հ. 2, էջ 289):

³⁹ Մուշի գավառի Քաքաուլու գյուղ (ՀՅՕԹՎՎՓԺ, հ. 2, էջ 213-214):

«Փրկվածների» կրոնափոխությունը

Ֆիզիկական փրկության ձևերից մեկը *կրոնափոխությունն* էր, ավելի ճիշտ՝ ստիպամամբ մուսուլմանություն ընդունելը, բռնի կամ իրականացված կյանքի նկատմամբ իրական վտանգի առկայության դեպքերում: Բռնի կրոնափոխություն երևույթը, այդ քայլին դիմած մարդկանց պատճառելով «մտավոր լուրջ վնաս», ինքնին տեղավորվում է «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի հոդված 2-ի մեջ, այսինքն՝ ցեղասպանության իրականացման ձևերից է: Դրանից զատ, ինչպես վերն արդեն շեշտվել է, այն չի համապատասխանում «երախտավորների» ինստիտուտի առաջադրած պայմաններին:

Նման իրավիճակում տեղ գտած կրոնափոխությունն ունենում էր առնվազն երկու բնույթի արդյունք. ա) կրոնափոխները փրկվում էին, և այդպիսով, ի վերջո, կա՛մ իսլամանում-թըքանում էին, կա՛մ, իրավիճակի արմատական, իրենց համար բարենպաստ փոփոխության հետ կապված, վերադառնում էին քրիստոնեական հավատքին, բ) կրոնափոխներին, այնուամենայնիվ, կոտորում էին: Կրոնափոխության պահանջներին ընդդիմացողներին, որպես կանոն, կամ կոտորում էին, կամ միառժամանակ սպասում, ապա ձեռնարկում արմատական քայլեր:

1915 թ. իրականացվող ցեղասպանության պայմաններում բռնի մուսուլմանացման երևույթի վերլուծության և ընդհանրական գնահատման փորձ է առկա Գևորգ Ե կաթողիկոսին բուլղարահայ թեմի առաջնորդ Ղևոնդ Եպիսկոպոս Դուրյանի նամակներում (1915 թ. հուլիս, օգոստոս, սեպտեմբեր): Եպիսկոպոսը գրում է. «Զանազան տեղերէ իսլամացումներու լուրեր ալ կը հասնին մեզի. կ'երևի, թէ ժողովուրդը իր կեանքը փրկելու տարբեր միջոց չունի»⁴⁰, «Շատ տեղեր հայ ժողովուրդը իր կեանքը փրկելու համար իսլամութեան դիմեց, բայց նախորդ մեծ կոտորածի ատեն եղածին պէս այս անգամ դիրութեամբ չընդունուեցան այս դիմումները: Սեբաստիոյ մէջ իսլամանալու դիմողներուն սա պայմանները առաջարկուեցան. մինչև 12 տարեկան իրենց զաւակները յանձնել կառավարութեան, որ որբանոցներ տրուին, և իրենք յանձն առնեն իրենց տեղէն ելլելով, կառավարութեան ցոյց տուած տեղը բնակիլ: Խարբերդի վիլայէթին մէջ այրերու իսլամանալը չէ ընդունուած, իսկ կիներուն իսլամութեան դիմելու ատենը զինքը ամուսնութեան առնող իսլամի մը պատրաստ գտնուիլը պայման

⁴⁰ ՀՅԹԹՎՎՓԺ, հ. 2, էջ 304:

դրուած է: Բազմաթիւ հայ կիներ իրենց ծծկեր մանուկներով ինքզինքնին Եփրատի ալիքներուն հանձնած են կամ իրենց իսկ տուններուն մէջ ինքնասպան եղած են: ...Սև ծովի եզերքի քաղաքներուն մէջ Տրապիզոն, Սամսոն, Կիրասոն և այլն իսլամացողները անմիջապէս հեռացուած են ներքին զուտ իսլամաբնակ վայրեր: ...Վերջապէս Սամսոնէն սկսեալ մինչև Սղերդ և Տիգրանակերտ, այսօր ոչ մէկ հայ մնացած է. մեծագոյն մասը՝ ջարդուած, մէկ մասը՝ առևանգուած և փոքր մաս մը՝ իսլամացած»⁴¹:

Բերենք երկու օրինակ վերը նշվածը լուսաբանելու համար. «Հագիւ թէ հանգստացած էինք, մեզ [17 հոգով] կանչեցին պէյի ներկայութեան, որտեղ նստած էր մոլլա մը: Առաջարկեց պէյն՝ իսլամութիւն ընդունենք, մենք մերժեցինք: Որովհետև գիւղապետ Յովհաննէսը իր տղաներով ընդունած էին մահմետականութիւնը, ամէնից առաջ սոսկալի տանջանքներով ու դաշոյնով անդամները մէկ-մէկ կտրելով՝ սպաննած էին: Նաև հակառակեցաւ մոլլան. «Որովհետև, – ըսաւ, – իրենց կեանքերը փրկելու համար ամէն միջոցի կը դիմեն, հետևաբար վախի ազդեցութեան և նման պարագաներու մէջ Ղուրանը հակառակ է այդպիսիներու իսլամացման», ընդհատելով խօսքը՝ գնաց, իսկ մենք դարձեալ առաջնորդուեցանք ախոռը: [մի քանի օրից բռնորդ, պատմողից զատ, կոտորվում են]»⁴², «Դեռ ձմեռուան (1914 թ.) մեր գիւղացիներէն Թաթէոս, Երեմիա և Փոխիկ անունով մարդիկ ջոկեցին և տարան, որ պիտի սպաննէին, բայց սոքա վերջէն իրենց ընտանեաց անդամներով իսլամացան՝ ազատելով իրենց կեանքերը»⁴³:

Կրոնական գործոնով պայմանավորված՝ մարդկանց փրկության գործն ունենում է նաև մեկ այլ դրսևորում ի դեմս *թվացյալ, կեղծ «աստվածավախություն»*: Այսպես, որոշ դեպքերում հիշվում է, որ Ղուրանն արգելում է մարդկանց կենդանի այրել: Թե ի՞նչ է դրան հետևում, և թե ի՞նչ է լինում դրանից հետո փրկության հոյս ունեցողների հետ, և արդյո՞ք դա կարելի է անվանել «փրկություն», հարցերի պատասխանը լավագոյնս հուշում են ականատեսների վկայությունները: Որոշ դեպքերում էլ ասես նախախնամությունն է օժանդակում անհատին կենդանի մնալու, փրկվելու, սակայն այն գինը, որը վճարվում է դրա դիմաց, շատ մեծ է, և շատ դժվար է,

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 309-310: Մեկ այլ օրինակ՝ «Կեսարիոյ մէջ ...Չափահաս աղջիկներուն և երիտասարդ կիներուն միայն իսլամութիւնը ընդունեցին», էջ 314-315:

⁴² Վանի գավառի Քյոշք գյուղ (ՀՅԹԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 190):

⁴³ Հաքլարի գավառի Փական գյուղ (ՀՅԹԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 420):

եթե ոչ անհնար, նման «փրկությունը» իրապես փրկություն որակել: Բերենք մեկ բնորոշ օրինակ. «Մեր տղամարդիկը, երբ ուեսին սպաննուիլը տեսան, ալ փախչելու ուրիշ ճար չկրնալով գտնել, ամէն մէկը փախաւ մէկ քիւրտի տուն մտաւ ազատուելու յոյսով: Բայց խուժանը մտաւ քիւրտերու տներ և պահուած հայերը մէկիկ-մէկիկ դուրս հանին և փողոցին մէջ կին և երախաներու առջև սպաննեցին, որոնց մէջ նաև սպաննեցին իմ ամուսին Մովսէսը... մեզ՝ բոլոր կիներս լեցուցին Թումոյի տան մէջ՝ վառելու, տան չորս կողմը խոտ լեցուցին և սկսեցան կրակ տալ տներուն, կին և երախաներու ողբ ու կոծին արդէն չափ չկար, անոնց ընկերներէն մէկը չկրնալով դիմանալ այս տեսակ արարքներուն, մօտեցաւ Եախկուպին [գյուղը կոտորելու գործը ղեկավարողն է] և ըսաւ՝ դուք ամէն տեսակ չարչարանքի ենթարկեցիք ասոնց, բայց Ղուրանին մէջ մարդ վառելու մասին որևէ բան չկայ, ընդհակառակը, թո՛ղ տուէք և ղրկեցէ՛ք դիմացի լեռը, հոն թող անօթութիւնից մեռնին և ոչնչանան: Այդ խօսքին վրայ մեզ բոլորիս դուրս արին տունէն, մեզ հաւաքեցին մէկ տեղ և բոլորիս էլ մերկացուցին և սպաննեցին ամէն անոնք, որոնց էրիկները գիւղին պարագլուխներն էին..., իսկ միաները բռնաբարելէ և կողոպտելէ վերջ բաց թողուցին»⁴⁴:

«Փրկվածների» սեռական շահագործումը

Ցեղասպանության տարիներին հայոց նկատմամբ մեծ ծավալներ ընդունեց *սեռական շահագործումը*՝ ի դեմս կանանց, աղջիկների, երեխաների բռնաբարությունների: Հարցին անդրադարձ կա մասնագիտական գրականության մեջ, և հարկ չենք համարում ծանրանալ երևույթի վերլուծության վրա⁴⁵: Ոչ քիչ դեպքերում բռնաբարությունը մեկանգամյա գործո-

⁴⁴ Վանի գավառի Կղզի գյուղ (ՀՅԹՅՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 167):

⁴⁵ Տե՛ս, օրինակ, **Vahakn N. Dadrian**, *The Armenian Genocide: an Interpretation*. In: *America and the Armenian Genocide of 1915* (edited by Jay Winter). Cambridge, New York, Melbourne, 2003, pp. 83-86; Katharine Derderian, *Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915-1917 – Holocaust and Genocide Studies*, vol. 19, N 1, Spring 2005, pp. 1-25; **Matthias Bjørnlund**, ‘A Fate Worse Than Dying’: Sexual Violence during the Armenian Genocide, In: Herzog, Dagmar (ed.), “Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe’s Twentieth Century (Genders and Sexualities in History)”, Basingstoke [England]; New York, 2009, pp. 16-58; **Հասմիկ Գրիգորյան**, Ոճրագործների վարքային դրսևորումներն Օսմանյան կայսրությունում հայերի դեմ իրականացված կոտորածների ու ցեղասպանության ընթացքում. սեռական բռնություններ: Հայ ժողովրդական մշակույթ, հ. XVI, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում: Դերենիկ Վարդումյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Ե., 2014, էջ 342-349:

ղություն չէր, այն ուղեկցվում էր ֆիզիկական բռնությամբ, շարունակվում էր օրեր, երբեմն և շաբաթներ ու ամիսներ, աղջիկը կամ կինը վեր էր ածվում հարճի, կորցնում էր իր մարդկային կերպարանքը: Սեռական շահագործմանը երբեմն հետևում էր *բռնի՝ ստիպմամբ ամուսնությունը մուսուլման տղամարդու հետ*: Այդ կերպ կնոջ կամ աղջկա կյանքը փրկվում էր: Բռնաբարությունները, սակայն, դրան ենթարկված խմբի անդամներին պատճառում էին «մարմնական լուրջ վնասվածքներ կամ մտավոր վնաս», ինչը համապատասխանում է «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի հոդված 2-ի (բ) կետին: Դրանից զատ, բռնաբարությունների զանգվածային լինելը հանգեցնում էր հոր կողմից ոչ հայ երեխաների զանգվածային ծննդի և, այդ կերպ, սպառնում էր խմբի (տվյալ դեպքում՝ արևմտահայության) վերարտադրման շարունակականության ապահովմանը, այլ կերպ ասած՝ ֆիզիկական գոյությանը, ինչը համապատասխանում է Կոնվենցիայի նույն հոդվածի մեկ այլ դրույթին՝ (դ) այդ խմբի միջավայրում մանկածնությունը կանխելուն միտված միջոցների իրականացումը:

Այսպիսով, հայոց պարագայում բռնաբարություններով ուղեկցվող «փրկությունները» իրական փրկություններ չէին, այլ՝ ցեղասպանական ակտերի դրսևորումներ: Այսինքն, նման գործողությունների դիմած մարդիկ չեն կարող համարվել փրկիչներ, առավել ևս՝ չեն կարող տեղ գտնել «երախտավորների» ցանկում: Բռնաբարություններով ուղեկցվող միջամտությունները դիտարկվող պատմությունների մեջ շատ մեծ քանակ են կազմում. մենք դրանք պարզապես չենք հաշվել:

Իրական փրկություններն ու դրանց առանձնահատկությունները

Քիչ չեն *իրական փրկությունների* դեպքերը, որոնց դրդապատճառները երբեմն հստակ են, երբեմն՝ ոչ այնքան: Տվյալ համատեքստում կարևորն այն է, որ դրանք որոշ դեպքերում են ռիսկի գործոններ պարունակել փրկողների համար, չեն ուղեկցվել (համենայն դեպս, պատմություններում դրա մասին խոսք չկա, իսկ ճշտումներ անելն անհնարին է) սեռական և տնտեսական շահագործման դրսևորումներով կամ կրոնափոխման պարտադրանքով: Ահա այս պատճառով էլ ներքոբերյալ փրկության պատմությունների հերոսներին (հաճախ՝ անանուն) կարելի է դիտել իբրև երախտավորների: Նրանք, որպես կանոն, եղել են համազյուղացիներ, հարևաններ, բարեկամներ քիրվաներ, պարզապես ծանոթներ, գործընկերներ, երբեմն

Նաև անձանոթներ: Փրկությանն ուղղված գործողությունների հիմնական շարժառիթը եղել է մարդասիրությունը, ինչպես նաև խղճահարության, համակրանքի, բարոյականության, գուցե նաև այլ գործոնները: Իրական փրկությունների բնութագրական գծերից մեկն էլ այն է, որ դրանց ճնշող մեծամասնությունը վերաբերել է կանանց ու երեխաների փրկությանը, տղամարդկանց կամ ամբողջական ընտանիքների՝ երախտավորների կողմից փրկություններ շուրջ 600 պատմությունների մեջ գրեթե չեն արձանագրվել: Եվս մի փոքր նրբերանգ. ոչ քիչ դեպքերում կոտորածի ենթարկված գյուղերից երախտավորների օգնությամբ փրկվածների կամ պարզապես կենդանի մնացածների թիվն այնքան քիչ էր, որ վերապրողներն իրենց պատմություններում հստակ նշում են այդ քանակը, անգամ՝ այդ մարդկանց անունները: Փրկողները եղել են տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներ՝ թուրքեր, քրդեր, չերքեզներ, եզդիներ:

«Երախտավորներին» բնորոշ գործողություն պարունակող պատմությունները բաժանել ենք մի քանի խմբերի, որոնց հիմքում ընկած են վերապրողների բնութագրումները: Եվ այսպես, «երախտավորները»՝ ա) հարևաններ, բ) համագյուղացիներ, գ) ծանոթներ, դ) իշխանավորներ, զինվորականներ են: Ընդ որում, եղել են դեպքեր, երբ փրկել է հարևանը, սակայն համագյուղացիները, հարմար առիթի պարագայում, դիմել են բռնությունների: Պատմություններում արձանագրվել են նաև փաստեր, երբ «երախտավորներն» իրենց կյանքի գնով են հատուցել հայերին փրկելու համար:

Մեջբերենք այդպիսի օրինակներ:

Հարևանները՝ երախտավորներ. «Աղասափ գիւղի մէջ կային միայն երկու տուն հայեր և 20 տուն քիւրտ: Կիները կը հարցնեն քիւրտ կիներուն, թէ «ի՞նչ կայ», վերջիները կը պատասխանեն. «հրաման եկած է, որ ամբողջ հայերը կոտորեն»: Գիւղի մէջէն Ռաշիտ աղայի կին Ֆաթէն իր տղային՝ Նուրի Մեհմէտին գէնքեր կու տայ և կըսէ «Զինուի՛ր, գնա՛, հայերու մէջ երեք տղամարդ կայ (Համբարձում Յարութիւնեան, Մովսէս Մուրատեան, Մանուկ Եկմալեան), տա՛ր զանոնք յանձնէ՛ ռուսերուն, չ՛ըլլայ թէ քիւրտերը զանոնք սպաննեն»: Եւ այս կերպով ալ կըլլայ: Մեհմէտը երեք տղամարդոց գիշերանց գաղտնի կերպով գիւղէն դուրս կը տանի և անոնք կը յաջողին անցնիլ ռուսական բանակը: Գիւղի երկու տան հայերը (կին ու երախայ), կը մնան քիւրտերու ձեռքը, բայց շնորհիւ Ֆաթէին, ապահով կը մնան: Երբ

հայ կամաւորները կը յառաջանան, Ֆաթէն կը փախչի և իր պաշտպանութեան տակ գտնուած կին-երախան կը մնան քիւրտերու ձեռքը, որոնք առանց սեռի խտրութեան կը բռնաբարեն ու կառուանգեն թէ՛ կիներ, աղջիկներ (նոյնիսկ 8-10 տարեկան) և թէ՛ նոյն տարիքի (8-10) մէջ գտնուած բոլոր մանչերը: Այս վիճակը կը տևէ ինը օր, մինչև որ ռուսերը կը մօտենան, կը փախչին (հայերը)...»⁴⁶:

Համազոյղացիները՝ երախտաւորներ. «Կտրած քար գիւղը կը պաշարեն: Գիւղի տղամարդիկ՝ մօտ 40 հոգի, կը հաւաքուին գիւղին մէջ ապրող Մուրատ աղայի (թիւրք) սենեակը՝ յուսալով, թէ թիւրքը պիտի պաշտպանէ զիրենք: ...Քիւրտերը կու գան, աղայի տան մարդիկը բոլորին ալ դուրս կը հանեն սենեակէն, թւերնին կը կապեն և գիւղէն դուրս հանելով՝ կը տանին գիւղին մօտիկ գետակի՝ Դալիչայի ափը, ուր բոլորին ալ կը մերկացնեն, յետոյ կը սկսին հրացանազարկ ընել: Մինչ տղամարդոց հետ այսպէս սարսափելի կերպով վարուեցան, միւս կողմէ գիւղի Մուրատ աղան անմիջապէս իր դռները կը բանայ սարսափահար օղլուշաղ՝ կին ու երեխայի առջև, բոլորն ալ կը հիւրընկալէ իր տանը մէջ: Զանոնք կը կերակրէ և շատ լաւ կերպով կը խնամէ: Ոստիկաններն ու համիտիէները յաճախ կը սպառնան աղային, որ չըլլայ, թէ տղամարդ պահած ըլլայ, ապա թէ ոչ իր տունը կ'այրեն և իրեն կը սպաննեն: Այս բանին վրայ աղան կը վախնայ և ինչոր (մի քանի հոգի) տղամարդ պահած էր, զանոնք կը յանձնէ ոստիկաններուն, որոնք անխնայ կը սպաննեն ձեռք ընկածնին: Մուրատ աղան երկու շաբաթ շատ սիրով կը խնամէ գիւղի օղլուշաղը (մօտ 200 կին ու երեխայ) և զանոնք կ'ազատէ քիւրտերու քմահաճոյքէն, որոնք միշտ աղայէն գեղեցիկ կիներ և աղջիկներ կը պահանջէին: Աղան յաճախ, դուրս գալով, ըսած էր. «Ինձի սպաննեցէ՛ք, ո՛չ մի ընտանիք ձեր ձեռքը չեմ տար»: Երկու շաբաթ յետոյ՝ մայիսի վերջերը, ռուսերը կը մօտենան Կտրած քար գիւղին: Աղան, տեսնելով ռուսերը, կը սարսափի՝ կարծելով, որ ռուսերը պիտի սպաննեն իրեն: Կը դիմէ իր ազատած կիներուն և կ'ըսէ. «Ես ձեզ երկու շաբաթ ապահով կերպով պաշտպանեցի քիւրտերու հանդէպ, այժմ ալ դուք ինձ պաշտպանեցէ՛ք, որ ռուսերը չսպաննեն»: Երբ ռուսերը կը մօտենան, կիներ ու երեխաները աղան կը շրջապատեն և կ'երթան ռուսերուն առաջ և կը խնդրեն, որ աղային չսպաննեն: Ռուսերը թուղթ մը կը գրեն, կու տան

⁴⁶ Վանի գավառի Աղասավ գյուղ (ՀՅՕԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 235):

աղային, որպեսզի ուրիշներ չսպաննեն»⁴⁷, «Դարապէկ գիւղին կոտորածը: Համագիւղացի թիրաքերը նախապէս պատրաստուած կը լինեն կոտորածը սկսելու, Ասպարաճնի դէպքը [որտեղ արդեն կոտորել էին հայերին–Մ.Հ.] առիթ կը լինի: Կազմուած խուժանը Ասպարաճին լմնցնելէ յետոյ երկու մասի կը բաժնուի՝ մէկ մասը կը գնայ Դարապէկի վրայ ու միանալով գիւղացի իսլամ բնակչութեան հետ, կը սկսի կոտորածը: Ոչ մէկ դիմադրութիւն չի լինիր, կսպաննուի մօտ 30 տղամարդ, ինչպէս և բաւական թուով կին ու երեխայ: Նախապէս ազդարարուած կը լինի, որ թիրաք-քիւրտերէն ոչ ոք հայերու չպահէ, բայց հակառակ պատուէրին, երբ դարապէկցի քիւրտ մը կը պահէ երկու հայ, կիմանան ու նախ քիւրտին կը սպաննեն և ապա հայերուն»⁴⁸:

Ծանոթները՝ երախտաւորներ. «Երբ այդ բոլոր դէպքերը տեղի ունեցան մեր գիւղում [կենդանի այրեցին 360 հոգու, սպանեցին ևս 16-ին], կանայք բոլորն էլ, ով ինչ կարող էր, վերցրեցին իրենց հետ և փախան սարերը, որ իրենց պատին ազատեն: Փախել էինք և մենք սարերը: Իմ եղբայրը, որը փախել էր սար և դեռ կենդանի էր, այդ ժամանակ իմաց էր տուել մեր ծանօթ ալճաւազցի թիրաք Եբոյին, որ նա գայ մեզ գտնէ և տանէ իր մօտ մինչև պատերազմի վերջը մեզ պահէ: Թիրաքն էլ եկաւ և մեզ սարում գտաւ: Մենք 7 հոգի էինք, մեզ հետ միացան և իմ երկու հօրեղբայրներիս կանայք, ընդամենը 9 հոգի և տարաւ մեզ Ալճաւազ (Արծկէ): Ան ուղիղ երեք ամիս մեզ պաշտպանեց, մեզ կերակրում էր մեր տանից վերցրած ցորենով և միւս թաքցրած մթերքներով: Ան մեզ չէր նեղացնում, նորա թիրաք հարևանները նոյնպէս մեզ չէին նեղացնում: Մնացինք նորա մօտ մինչև ռուսների գալը: Երբ լուրեր եկան, թէ ռուսը մօտենում է, նա հաւաքեց իր մալ և ունեցածն ու իր ընտանիքը, թողեց մեզ համար մի փոքր պաշար և ինքը փախաւ գնաց: Միւս օրը ռուսը եկաւ և մենք դուրս եկանք լոյս աշխարհ»⁴⁹, «Հայերը ճմրան գացին ծանօթ քիւրտերի մօտ և տակաւին իրենց մօտ եղած փողն ու զէնքը յանձնելով նրանց, խնդրեցին պաշտպանութիւն: Քիւրտերն ամէն տեղ ընդունեցին նրանց և պահեցին մինչև գարուն: Միայն Ղաբըլը գում զօրքերն իմանալով, որ քիւրտերի մօտ հայ կայ, բռնի տարին 100 հայերին ու սպաննեցին: Մի քուրդ ցեղապետ՝ զպոտուն աշիրի

⁴⁷ Վանի գավառի Կորած քար գյուղ (ՀՅԹԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 246-247):

⁴⁸ Վանի գավառի Դարապէկ գյուղ (ՀՅԹԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 110):

⁴⁹ Վանի գավառի Խոռանց գյուղ (ՀՅԹԹՎՎՓԺ, հ. 1, էջ 287):

վեգիրը և Ջկօն ու Տերվիշ եղբայրները ընդունեցին հայերին՝ մօտ 1500 անձ, պահեցին և մինչև այժմ էլ նրանց մօտ են: Քանի անգամ զօրքը գնաց՝ սպաննելու հայերին, բայց Տերվիշը կռիւ արաւ նրանց հետ և մի քանի զօրք սպաննելով հեռացրեց»⁵⁰:

Իշխանավորները, զինվորականները՝ երախտավորներ. «Գիւղին բէկը՝ Աբդուլլահը չթողնեց, որ գիւղում տեղի ունենան ծեծ, թալան ու բռնաբարութիւն: Նա պաշտպանեց գիւղը ոստիկանների ու ջարդարարների դէմ՝ մինչև ռուսերի գալը: ... Այս գիւղում ինչպէս և շրջանի այլ գիւղերում շնորհիւ տեղական ազդեցիկ քիւրտերի ո՛չ ջարդ, ո՛չ էլ ծայրայեղ բռնութիւններ ու կեղեքում տեղի չունեցաւ: Գիւղին մեծաւորը՝ Աբդուլլահ բէկ, թուրքերի նահանջի միջոցին զինեց իր մարդկանց և չթողնեց, որ նահանջող խուժանը մտնի գիւղ և ջարդի: Նա մնաց հայերի մէջ նոյնիսկ Մանազկերտի՝ ռուսերից գրաւուելուց յետոյ: Վերջը հայերի պաշտպանութեանը չվստահանալով, թողնեց և գնաց Տաճկաստան: Ռուսների գալու միջոցին հայերի բոլոր շարժական և անշարժ ստացուածքն մնացել էր անվնաս: Ռուս կոզակներն ու զինուորներն անթիւ բռնութիւններ արին գիւղում»⁵¹:

Այսպիսով, փորձեցինք Հայոց ցեղասպանության ժամանակ արձանագրված և հաճախ որպէս «փրկություն» մեկնաբանվող դեպքերի քննարկումը դուրս բերել մեր օրերում քարոզվող «արդար հիշողության» ժխտողական տեսության տիրույթի և դրան ուղեկցող հրապարակախոսության ոլորտից և տեղափոխել միջազգային պրակտիկայում տասնամյակների ընթացքում քննություն բռնած մեկ այլ, այն է՝ Հոլոքոստի տարիներին տեղ գտած «փրկությունների» հիմամբ «Երախտավորների» ինստիտուտի առաջարկած պահանջների հետնախորք: Այս կերպ, ինչպէս մեզ է թվում, անհամեմատելիորեն նեղանում է կողմնակալ հենք ունեցող՝ կամայական գնահատականներով առաջնորդվելու հնարավորությունը: Այսինքն, միջազգային չափանիշներով «իրական» որակվող փրկությունները, ուզում ենք դա, թե ոչ, չափազանց քիչ են եղել, և մեր օրերում դրանց վրա արվող շեշտադրումները հետապնդում են միայն քաղաքական, քարոզչական նպատակներ:

Իրավամբ կարող է հարց առաջանալ, թե կա՞ն արդյոք տարբերություններ Հայոց ցեղասպանության ժամանակ հայերին և Հոլոքոստի տա-

⁵⁰ Մուշի գավառի Փիրշենք գյուղ (ՀՅՕԹՎՎՓԺ, հ. 2, էջ 291):

⁵¹ Մուշի գավառի Ակներ գյուղ (ՀՅՕԹՎՎՓԺ, հ. 2, էջ 124):

րիներին հրեաներին փրկելու ձևերի ու հնարավորությունների միջև: Այս հարցին լիարժեք պատասխան տալու համար անհրաժեշտ է շատ ավելի մեծ քանակությամբ աղբյուրներ ուսումնասիրել, մինչդեռ մենք դիտարկել ենք ընդամենը 600 պատմություն, որոնցից ոչ բոլորում են արձանագրված եղել «փրկություն» ձևակերպմանը հավակնող դեպքեր, նույնիսկ հակառակը, մեր գնահատմամբ՝ «իրական» փրկություններ եղել են լոկ մի քանիսը: Պետք է նկատել, որ մեր դիտարկած պատմությունների մեջ գրեթե բացակայում են ցեղասպանության իրականացման մի ամբողջ կատեգորիայի՝ «մահվան երթերի» նկարագրություններ, որոնց ժամանակ վստահաբար եղել են իրական փրկության դեպքեր: Բայց և այնպես, մեր հետազոտած պատմությունները նույնպես թույլ են տալիս որոշ տարբերություններ նկատել:

Առաջին և կարևորագույն իրողությունն այն է, որ գյուղի կամ տարածքով համեմատաբար փոքր շրջանի ղեկավարները, պաշտոնյաները կամ պարզապես ազդեցիկ մարդիկ օսմանյան կանոնավոր բանակի ստորաբաժանումներից կամ հարևան քրդական ցեղերից երբեմն *բացեհրաց*, երբեմն *զենքի ուժով* պաշտպանել են իրենց գյուղի կամ շրջանի հայերին: Մի բան, որ բացակայում էր Հոլոքոստի ժամանակ: Այս երևույթը, մեր համոզմամբ, խոսում է լոկ օսմանյան պետության թուլության դրսևորումների և, մասնավորապես, տեղական իշխանությունների ուժեղության մասին: Որոշ ղեկավարների նման պահվածքը իր դրական դերն է ունեցել նաև այն առումով, որ նրանց հպատակները նույնպես չեն համարձակվել ձեռք բարձրացնել իրենց «տերերի» պաշտպանությունը վայելող հայերի վրա: Նկատենք, որ զենքի ուժով տեղերում սեփական իրավունքների պաշտպանության փորձեր (ոչ քիչ դեպքերում՝ հաջողությամբ պսակված) հազվադեպ երևույթ չէին Օսմանյան կայսրությունում: Եվ հայերին ա՛յդ կերպ պաշտպանելը կարելի է դիտել հենց նման համատեքստում:

Տարբերություններից էր և «փրկիչ» Մուրատ աղայի դեպքը, երբ մարդասպաններին զոհաբերվում են նրա «փրկած» տղամարդիկ, բայց ոչ՝ շուրջ 200 կանայք և երեխաներ. թերևս դեր է խաղացել այն հանգամանքը, որ կանանցից ու երեխաներից իրական վտանգ չէր կարելի սպասել, և այդ պատճառով է, որ նրանց չեն կոտորել: Նման սեռային խտրականության դեպքեր, որքան մեզ հայտնի է, բնութագրական չեն եղել Հոլոքոստի պարագայում:

Նշվում են դեպքեր, երբ գյուղական վայրերում հարևաններն իմացել են մեկ այլ հարևանի կողմից հայերին իրենց տներում պահելու մասին, սակայն չեն տեղեկացրել իշխանություններին: Թերևս այս պարագայում գործել է ոչ այնքան հայերին չվնասելու ցանկությունը, որքան ամուր հարևանական հարաբերությունների գործոնը:

Նկատենք, որ հողվածը չի հավակնում վերջնական պատասխանի դերին: Ցեղասպանության տարիների մասին հետագայում գրանցված հիշողությունները հազարներ են, և դրանց վերլուծությունը մեր առաջարկած տեսանկյուններից սպասում է իր հետազոտողին: Ներկայում մենք ականատեսն ենք այլ իրողության. շատ նյութեր, աստիճանաբար նաև հետազոտություններ են մեջտեղ գալիս այն հարցի վերաբերյալ, թե ի՞նչ եղավ իրապես փրկված, սակայն թուրքական-քրդական հասարակության մեջ մնացած հայերի՝ «թրից պրծածների» ու նրանց սերունդների հետ: Մարդկանց, որոնք կարծես թե իրապես փրկվեցին, որդեգրեցին, նրանց հետ ամուսնացան, ընտանիքներ կազմեցին, այսինքն, առաջին հայացքից, նրանք դարձան թուրքական պետության իրավահավասար քաղաքացիներ: Իրականում, ինչպես վկայում են մամուլի հրապարակումները, մարդկանց հուշերը, վերջապես հետազոտությունները՝ ամեն ինչ այնքան էլ հարթ չէ: Իրական, ֆիզիկական փրկությունը շատ հաճախ բերում է հոգեբանական բարդոյթների, շրջապատի կողմից «օտար» նկատվելու և դրա անընդհատ շեշտադրումների: Այսպես թե այնպես, ցեղասպանության պատճառած ցավը անգամ հարյուր տարի անց շարունակում է գոյատևել «փրկվածների» սերունդներում:

К ПРОБЛЕМЕ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОГО И МНИМОГО СПАСЕНИЯ АРМЯН В ГОДЫ ГЕНОЦИДА

МАРУТЯН А.Т.

Резюме

В последнее время, на фоне попыток урегулирования армяно-турецких отношений, большое внимание уделяется вопросу спасения армян со стороны турок в годы геноцида. В свете научного рассмотрения проблемы необходимо уточнить понятие “спасение”. С точки зрения методологии ос-

новополагающим становится сравнение с институтом “Праведники народов мира” Яд ва-Шема, в частности, с формулировкой понятия “праведник”. Сравнительный анализ, проведенный под этим углом, приводит к заключению, что, по международным меркам, реальных фактов спасения было очень мало. Их акцентирование в настоящее время преследует лишь политико-пропагандистские цели.

ON THE ISSUE OF THE TRUE AND FALSE RESCUE OF ARMENIANS DURING THE ARMENIAN GENOCIDE

H. MARUTYAN

Abstract

Recently a great attention is devoted to the issues of rescue of Armenians by Turks during the Armenian Genocide on the background of attempts of regulation of Armenian-Turkish relations. When discussing the problem in the scholarly dimension, the necessity of clarification of the term “rescue” is emerged. In an effort to accomplish this, the Jewish experience is taken into consideration, drawing upon the principles found in the concept “Righteous Among the Nations”, as articulated by Yad Vashem nearly six decades ago. The examination of question from that standpoint allows to transfere the issue from a more subjective to a more objective plane. It becomes obvious, that “true” rescues, based on internationally adopted measures, were much more less and the current accentuation of “rescue” stories carries only political goals.